

بررسی انتقادی نظام سرمایه‌داری و بازخوانی ظرفیت‌های سبک زندگی ایرانی-اسلامی در سپهر عمومی معاصر

مصطفی محسنی^۱، فرزاد جهان بین^۲، مریم اسماعیلی فرد^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹

چکیده:

در دهه‌های اخیر، دانشگاه آزاد اسلامی به‌عنوان نهادی گسترده در عرصه آموزش عالی، نقش مهمی در گسترش ظرفیت‌های علمی، فرهنگی و اجتماعی کشور ایفا کرده است. رهبران انقلاب اسلامی، امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، این دانشگاه را به‌مثابه سنگری برای تحقق تمدن نوین اسلامی و تربیت نیروهای متعهد می‌دانند. هدف این پژوهش، تبیین نقش دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی و فرهنگی کشور بر اساس دیدگاه‌های راهبردی امامین انقلاب اسلامی و ارائه چارچوبی مفهومی برای تحلیل مأموریت تمدن‌ساز آن است. این تحقیق، از نوع بنیادی و به شیوه کیفی انجام شده و برای گردآوری داده‌ها از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. جامعه پژوهش شامل کلیه بیانات امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری درباره دانشگاه، علم، فرهنگ و دانشگاه آزاد اسلامی بوده و نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند از میان ۱۵ سخنرانی منتخب صورت گرفته است. ابزار گردآوری داده‌ها، مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و تحلیل داده‌ها بر اساس مراحل شش‌گانه تحلیل مضمون براون و کلارک و با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که بر اساس بیانات امامین انقلاب اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی نقشی کلیدی در مردم‌سازی آموزش عالی، تحقق عدالت آموزشی، تقویت استقلال علمی، مقابله با نفوذ فرهنگی بیگانه و پرورش نیروهای انقلابی ایفا می‌کند. تحلیل بیانات منجر به استخراج ۱۰ مضمون اصلی، ۲۱ مضمون فرعی و ۹۹ کد اولیه گردید که مهم‌ترین آن‌ها بر مفاهیمی چون مردم‌محوری، خودکفایی علمی، فرهنگ‌سازی اسلامی و نقش دانشگاه در ساخت تمدن اسلامی تأکید دارند. نتیجه‌گیری نشان می‌دهد که دانشگاه آزاد اسلامی می‌تواند در منظومه فکری انقلاب اسلامی، جایگاهی راهبردی در تحقق اهداف علمی و فرهنگی کشور ایفا کرده و با بازمهندسی سیاست‌های فرهنگی و تقویت ظرفیت دانشی خود، به‌عنوان نهادی تمدن‌ساز عمل نماید.

واژگان اصلی: دانشگاه آزاد اسلامی، نظام علمی، نظام فرهنگی، امام خمینی (ره)، مقام معظم رهبری

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۲. استادیار وابسته گروه علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۳. استادیار گروه علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

jahanbin@iaui.ir

مقدمه

در پیدایش و گسترش دانشگاه آزاد اسلامی، به‌عنوان پاسخی به نیازهای آموزشی و توسعه‌ای جمهوری اسلامی ایران، تحولی چشمگیر در ساختار آموزش عالی کشور پدید آورده است. این دانشگاه نه تنها بستری برای گسترش عدالت آموزشی و افزایش دسترسی عمومی به آموزش عالی فراهم آورده، بلکه در جهت‌گیری‌های ارزشی و فرهنگی نیز همسو با آرمان‌های انقلاب اسلامی حرکت کرده است. از منظر امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، دانشگاه‌ها سنگرهای اصلی در شکل‌دهی به تمدن اسلامی و پرورش انسان‌های متعهد و متخصص به‌شمار می‌روند. بررسی نقش دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی و فرهنگی کشور از منظر اندیشه‌های راهبردی امامین انقلاب، می‌تواند ابعاد راهبردی این نهاد را در تحقق اهداف انقلاب اسلامی روشن ساخته و مسیر تحول و تعالی آن را در آینده تبیین کند. مطالعات مختلفی به بررسی ابعاد فرهنگی، ارزشی و مدیریتی دانشگاه آزاد اسلامی پرداخته‌اند. قجری (۱۴۰۱) بر نقش مؤلفه‌های نگرشی، رفتاری و اجتماعی در ترویج فرهنگ ایثار اجتماعی در میان اساتید این دانشگاه تأکید دارد. فضل‌الهی (۱۳۹۰) نیز با تمرکز بر راهبردهای فرهنگی و مدیریتی، به نقش سیاست‌گذاری واقع‌بینانه و بهبود مدیریت منابع انسانی در ارتقای جایگاه علمی دانشگاه اشاره می‌کند. صامت و همکاران (۱۳۹۷) بر اهمیت فرهنگ سازمانی و هوش فرهنگی در توسعه مدیریت فرهنگی دانشگاه تأکید کرده‌اند. همچنین، تحقیقات دیگری مانند پژوهش‌های توحیدلو (۱۳۸۷) و کاووسی و هاشمی (۱۳۹۳)، به بررسی مشارکت دینی، اجتماعی و سیاسی دانشگاهیان پرداخته‌اند. محقق و همکاران (۱۴۰۰) توسعه سواد فرهنگی را یکی از الزامات ارتقای مشارکت فرهنگی دانسته‌اند و قائدامینی هارونی و همکاران (۱۳۹۷) نیز رفع موانع فرهنگی را پیش‌شرط گسترش نقش دانشگاه در منظومه فرهنگی کشور معرفی کرده‌اند. این مطالعات همگی بر لزوم بازنگری در سیاست‌های فرهنگی و تقویت ظرفیت‌های دانشی دانشگاه آزاد اسلامی تأکید دارند.

با وجود انجام برخی مطالعات در زمینه نقش دانشگاه آزاد اسلامی در توسعه آموزش عالی، گسترش عدالت آموزشی، و تقویت فرهنگ دینی، بررسی‌ها غالباً به‌صورت مجزا و با تمرکز بر کارکردهای نهادی یا پیامدهای اجتماعی این دانشگاه انجام شده‌اند و کمتر به تبیین نقش این نهاد در چارچوب نظری

منسجم مبتنی بر دیدگاه‌های کلان رهبران انقلاب اسلامی پرداخته‌اند. بسیاری از پژوهش‌ها، صرفاً به تحلیل عملکرد دانشگاه در عرصه‌های آموزشی و فرهنگی بسنده کرده‌اند، بدون آن‌که این عملکردها را در پرتو منظومه فکری امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری تحلیل و تفسیر نمایند. از این‌رو، شکاف نظری موجود آن است که تاکنون نقش دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی و فرهنگی کشور از منظر جامع و تطبیقی "امامین انقلاب اسلامی" به‌عنوان دو مرجع فکری و راهبردی در شکل‌دهی به هویت و جهت‌گیری‌های دانشگاه‌ها مورد واکاوی علمی قرار نگرفته است. پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ، بر آن است تا با اتکا به آموزه‌ها، بیانات، و راهبردهای مورد تأکید امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، نقشی راهبردی و تمدن‌ساز برای دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی و فرهنگی کشور ترسیم نماید؛ نقشی که در مطالعات پیشین یا مغفول مانده یا به‌صورت پراکنده و بدون چارچوب تحلیلی جامع بررسی شده است.

با توجه به شکاف نظری موجود و فقدان تحلیل منسجم از جایگاه دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی و فرهنگی کشور مبتنی بر دیدگاه‌های کلان امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، مسئله اصلی این پژوهش آن است که:

«دانشگاه آزاد اسلامی، بر اساس دیدگاه‌های امامین انقلاب اسلامی، چه نقش و کارکردی در نظام علمی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران ایفا می‌کند و چگونه می‌تواند در مسیر تحقق اهداف تمدن‌ساز انقلاب اسلامی نقش‌آفرینی مؤثر داشته باشد؟»

این سؤال در پی آن است که با اتکا به مبانی نظری برگرفته از گفتمان انقلاب اسلامی، چارچوبی مفهومی برای تحلیل نقش دانشگاه آزاد اسلامی در حوزه‌های علمی و فرهنگی ارائه دهد و ظرفیت‌ها و چالش‌های پیش‌روی این نهاد را در تحقق مأموریت‌های راهبردی‌اش بازشناسی نماید.

پیشینه تجربی

مرور مطالعات انجام‌شده در حوزه عملکرد علمی و فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی نشان می‌دهد که این نهاد آموزشی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین زیرساخت‌های توسعه علمی و فرهنگی کشور، نقشی کلیدی و گسترده در ترویج ارزش‌های دینی، ارتقای تولیدات علمی و مدیریت دانش ایفا کرده است. پژوهش‌های متعدد با رویکردهای مختلف فرهنگی، مدیریتی و ارزشی، هرکدام بخشی از این نقش را

روشن ساخته‌اند. قجری (۱۴۰۱) با تمرکز بر عوامل مؤثر در ایجاد فرهنگ ایثار اجتماعی در دانشگاه آزاد اسلامی، به اهمیت ابعاد نگرشی، رفتاری و اجتماعی برای تعمیق ارزش‌های انسانی و اخلاقی اشاره کرده است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که ارتقای فرهنگ ایثار فراتر از یک هدف فرهنگی صرف، زمینه‌ساز تقویت سرمایه اجتماعی و انسجام دانشگاهی است. از سوی دیگر، قائدامینی هارونی و همکاران (۱۳۹۷) با رویکرد پیمایشی و تحلیل دیدگاه اعضای هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، موانع فرهنگی توسعه علمی را در پنج بُعد کلیدی شامل ارزش‌ها، هنجارها، باورها، نظام‌های سازمانی و اطلاع‌رسانی شناسایی کرده‌اند. این مطالعه نشان داد که تحقق توسعه علمی بدون اصلاح و بازتعریف بسترهای فرهنگی کارآمد امکان‌پذیر نخواهد بود. فضل‌الهی (۱۳۹۰) با بررسی اولویت‌های فرهنگی و مدیریتی در واحد قم، اهمیت تدوین استراتژی‌های علمی روشن، حمایت از معیشت پژوهشگران و پرهیز از مداخلات سیاسی در مدیریت مراکز علمی را برجسته کرد. این یافته‌ها بر نقش کلیدی فرهنگ‌سازی علمی در ارتقای بهره‌وری و نهادینه‌سازی علم در کشور تاکید دارد. کاوسی و هاشمی (۱۳۹۳) نیز در مطالعه‌ای جامع به نقش مؤلفه‌های فرهنگی، از جمله نگرش‌های علمی، تعاملات سازمانی و باورهای حرفه‌ای، در استقرار مدیریت دانش در دانشگاه آزاد اسلامی پرداختند. نتایج نشان داد که این عوامل فرهنگی پایه‌های اصلی تقویت نظام دانایی‌محور دانشگاه‌ها هستند. توحیدلو (۱۳۸۷) با تمرکز بر وضعیت فرهنگی واحد رودهن دانشگاه آزاد اسلامی، مشارکت فرهنگی اعضای هیأت علمی را در مقایسه با دانشجویان و کارکنان بیشتر دانسته و نقش نگرش‌های دینی و اجتماعی فعال را در شکل‌دهی این مشارکت برجسته کرده است. در نهایت، صامت و همکاران (۱۳۹۷) با بهره‌گیری از روش ترکیبی، عوامل مؤثر بر توسعه مدیریت فرهنگی در دانشگاه آزاد اسلامی را بررسی کردند و نشان دادند که سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و نظام تصمیم‌سازی فرهنگی، نقش تعیین‌کننده‌ای در تحقق مدیریت فرهنگی اثربخش دارند.

پژوهش حاضر در مقام تکمیل و توسعه مطالعات پیشین، با رویکردی چندبعدی به عملکرد علمی و فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی می‌پردازد و از دیدگاهی ترکیبی بهره می‌برد که شامل ابعاد فرهنگی، مدیریتی، علمی و دینی است. برخلاف تحقیقات گذشته که هر یک بر بخشی از این ابعاد تمرکز داشته‌اند، این مطالعه با تلفیق روش‌های کیفی و کمی، ضمن تحلیل عمیق نگرش‌ها و تجربیات اعضای

هیأت علمی، دانشجویان و مدیران، امکان شناسایی تعاملات و تأثیرات متقابل عوامل مختلف را فراهم می‌آورد. همچنین، تحقیق حاضر با تأکید ویژه بر نقش ارزش‌های دینی و فرهنگ ایشار در ارتقای کارکردهای علمی و فرهنگی، درصدد ارائه مدل‌ها و راهکارهای کاربردی برای سیاست‌گذاری‌های کلان و عملیاتی دانشگاه آزاد اسلامی است. این رویکرد بومی‌سازی شده، مبتنی بر مقتضیات فرهنگی و اجتماعی جمهوری اسلامی ایران و نیازهای خاص دانشگاه آزاد، وجه تمایز بارز آن است. علاوه بر این، نوآوری دیگر تحقیق، توجه به مدیریت دانش به‌عنوان محور راهبردی در ارتقاء ظرفیت‌های علمی و فرهنگی دانشگاه است. این پژوهش با شناسایی موانع و فرصت‌های مدیریت دانش، چارچوبی نظام‌مند برای توسعه زیرساخت‌های دانشی و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در بستر فرهنگی دانشگاه ارائه می‌دهد. از این رو، تحقیق حاضر نه تنها بر جنبه‌های نظری و تبیینی تأکید دارد، بلکه با نگاهی کاربردی و راهبردی، به تولید دانش کاربردی برای تصمیم‌گیری‌های مدیریتی و سیاست‌گذاری فرهنگی می‌پردازد. این امر می‌تواند گامی مؤثر در تقویت جایگاه دانشگاه آزاد اسلامی به‌عنوان نهادی پیشرو در توسعه علمی و فرهنگی کشور باشد و پاسخی علمی به نیازهای روزافزون جامعه دانشگاهی و سیاست‌گذاران عرصه آموزش عالی ارائه کند.

۲- مبانی نظری و مدل نظری

بخش مبانی نظری این پژوهش، چارچوب مفهومی لازم برای فهم جایگاه چندلایه و اثرگذار دانشگاه آزاد اسلامی در نظام‌های علمی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران را تبیین می‌نماید. این تبیین، مبتنی بر آرای اندیشه‌وران، یافته‌های مطالعات پیشین و به‌ویژه دیدگاه‌های امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری پیرامون ماهیت و کارکرد دانشگاه‌ها در نظام اسلامی است.

دانشگاه به‌عنوان یکی از نهادهای اصلی نظام دانایی در جوامع مدرن، در دهه‌های اخیر دستخوش تحولات مفهومی و کارکردی گسترده‌ای شده است. از منظر نظریه‌های نوین آموزش عالی، دانشگاه صرفاً نهاد تولید علم نیست، بلکه کنشگری اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و حتی سیاسی تلقی می‌شود (Barnett, ۲۰۲۰). امروزه دانشگاه‌ها با مسئولیت‌های فراتر از آموزش و پژوهش مواجه‌اند؛ از جمله مسئولیت اجتماعی، توسعه سرمایه انسانی، فرهنگ‌سازی و شکل‌دهی به هویت ملی. یکی از نظریه‌های

مرجع در این حوزه، نظریه «ماریچ سه‌گانه ۱» از وکوویتس و لیدسدورف (۲۰۰۰) است که تعامل میان دانشگاه، صنعت و دولت را به مثابه موتور نوآوری و پیشرفت علمی - فرهنگی تبیین می‌کند. این نظریه بر همگرایی نهادهای دانایی محور با ساختارهای اجرایی و اقتصادی در راستای حل مسائل جامعه تأکید دارد. در ادامه این مسیر، رویکردهایی مانند «دانشگاه نسل سوم و چهارم» مطرح شده‌اند که دانشگاه را مرکز خلق ارزش فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی می‌دانند (Wissema, ۲۰۰۹; Jongbloed et al., ۲۰۲۲). در این چارچوب، مفهوم «دانشگاه مسئول» نیز جایگاه ویژه‌ای یافته است. این نوع دانشگاه نه تنها پاسخ‌گو به نیازهای علمی است، بلکه نقش فعال در ترویج عدالت آموزشی، انسجام اجتماعی، و مقاومت در برابر استیلای فرهنگی ایفا می‌کند (Marginson, ۲۰۱۶). همچنین، در نظریه «دانشگاه تمدنی»، که در آثار برخی متفکران اسلامی معاصر نیز بازتاب دارد، دانشگاه به عنوان مولد هویت و پایه‌گذار تمدن نوین بشری شناخته می‌شود (Davies & Zajda, ۲۰۲۰).

آموزش عالی و نقش آن در توسعه جامعه

نظام آموزش عالی از عناصر بنیادی در فرآیند توسعه جوامع معاصر به‌شمار می‌آید. دانشگاه‌ها به‌عنوان نهادهای مولد علم و اندیشه، نقشی بنیادین در مسیر پیشرفت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایفا می‌نمایند. به باور توحیدلو (۱۳۸۷، ص ۱۲۵)، دانشگاه محل اندیشه‌ورزی و تصمیم‌سازی است و سرنوشت جامعه به عملکرد و کیفیت آن گره خورده است. نظام علمی پویا و پیشرو، که دانشگاه‌ها رکن اصلی آن را تشکیل می‌دهند، یکی از شاخص‌های اساسی توسعه محسوب می‌شود. در این میان، دانشگاه آزاد اسلامی به‌عنوان یکی از گسترده‌ترین مراکز علمی کشور، نقش مؤثری در تربیت نیروهای انسانی متخصص و گسترش علم بر عهده دارد (فاندامینی و همکاران، ۱۳۹۷، ۹۳).

نظام فرهنگی و جایگاه دین‌داری

نظام فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، بر پایه حضور فعال دین در تمامی عرصه‌های حیات فردی و اجتماعی شکل گرفته است. سنجش و ارتقای سطح دین‌داری دانشجویان، به‌ویژه در نهادهای دانشگاهی، ضرورتی علمی و راهبردی محسوب می‌شود. تحقیقات انجام‌شده حاکی از آن است که

۱ Triple Helix

جهت‌گیری دینی در ابعاد اعتقادی، عقلانی، مناسکی و تجربی قابل تبیین است (فضل‌الهی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۰). با این حال، برخی پژوهشگران نسبت به میزان اعتبار این ابعاد در ارزیابی دین‌داری در جوامع معاصر، ابراز تردید کرده‌اند. شجاعی زند، در نظریه‌های خود، به گذار جوامع از مناسک‌گرایی به عقلانیت و تکثرگرایی اشاره می‌نماید که می‌تواند تأثیراتی بر شیوه دینداری نسل جوان داشته باشد. از سوی دیگر، متغیرهای جمعیت‌شناختی نظیر طبقه اجتماعی، جنسیت، وضعیت تأهل، محل تولد و سن افراد در تبیین نگرش دینی و فرهنگی مؤثر تشخیص داده شده‌اند (فائدامینی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۹۷).

نظام علمی و چالش‌های مدیریت دانش

نظام علمی کشور با وجود توسعه کمی آموزش عالی، همچنان در مسیر رشد کیفی و تولید علم با موانع متعددی مواجه است. چالش‌هایی نظیر بوروکراسی پیچیده، ناکارآمدی اداری، ضعف زیرساخت‌های پژوهشی و محدودیت بودجه‌های علمی، موجب کندی فرآیند تولید علم شده‌اند. همچنین، فقدان ارتباط مؤثر بین نهادهای علمی، سرخوردگی نخبگان، و غلبه رویکردهای غیرعقلانی نیز مانع جدی در مسیر توسعه علمی کشور محسوب می‌گردند (فائدامینی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۹۶). در این میان، مدیریت دانش به‌عنوان رویکردی راهبردی برای ارتقاء کارآمدی سازمانی، جایگاه ویژه‌ای در نهادهای دانشگاهی دارد. اجرای موفق این رویکرد، مستلزم بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، فرهنگ سازمانی پویا، رهبری اثربخش و ساختارهای منعطف است. توانایی در ثبت و انتقال دانش ضمنی و تبدیل آن به دانش صریح، برای حفظ و ارتقاء سرمایه دانشی دانشگاه‌ها ضروری تلقی می‌شود (کاوسی و هاشمی، ۱۳۹۳، ص ۱۸۰).

تحول فرهنگی و ارتقاء سواد فرهنگی

از دیگر کارکردهای بنیادین دانشگاه‌ها، ایفای نقش در تحول فرهنگی و ارتقای سواد فرهنگی دانشجویان است. سواد فرهنگی به معنای توانایی شناخت، درک و تعامل سازنده با فرهنگ‌های گوناگون، از پیش‌نیازهای زیست در جامعه متکثر امروز به‌شمار می‌رود. دانشگاه‌ها با فراهم‌سازی بسترهایی برای شناخت ادبیات، تاریخ، مفاهیم اجتماعی، هنر، علوم انسانی و ارزش‌های فرهنگی، می‌توانند دانشجویان را برای ایفای نقش فعال در جامعه توانمند سازند. همچنین، ارتقاء مؤلفه‌هایی نظیر چندزبانی، آشنایی با فرهنگ‌های مختلف و حساسیت نسبت به پیش‌داوری‌های فرهنگی، در زمره اهداف این نهادها قرار دارد (محقق و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۲).

مشارکت اجتماعی و فرهنگ ایثار

پژوهش‌ها نشان داده‌اند که میان سطح مشارکت سیاسی، اجتماعی و دینی دانشجویان با عوامل فرهنگی و هویتی ارتباط مستقیمی وجود دارد. عضویت در نهادهایی نظیر بسیج یا انجمن‌های اسلامی با مشارکت فعال‌تر در امور اجتماعی و ارتقاء سطح فرهنگی همراه بوده است (توحیدلو، ۱۳۸۷، ۱۳۰). در مقابل، گرایش به رسانه‌های ناسازگار با فرهنگ بومی، از جمله برخی شبکه‌های ماهواره‌ای، با کاهش سطح مشارکت و ضعف فرهنگی همراه است. همچنین، فرهنگ ایثار به‌عنوان یکی از ارکان سرمایه اجتماعی، شامل رفتارهایی چون یاری‌رسانی، نوع‌دوستی، گذشت و مسئولیت‌پذیری است که می‌تواند در دانشگاه‌ها از طریق نهادهای سازای ارزش‌های اخلاقی و معنوی تقویت شود (قجری، ۱۴۰۱، ۲۲۵).

دیدگاه امامین انقلاب اسلامی درباره دانشگاه آزاد اسلامی

نگرش امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری به دانشگاه‌ها، به‌ویژه دانشگاه آزاد اسلامی، مبتنی بر تلفیق علم با ایمان، خودباوری ملی و استقلال فرهنگی است. از منظر این دو رهبر فرزانه، دانشگاه آزاد اسلامی باید در تراز دانشگاه اسلامی باشد؛ نهادی که افزون بر فعالیت‌های علمی، نقش تمدن‌ساز و انسان‌ساز ایفا کند. تأکید بر اهمیت وحدت، معنویت، تقوا، پرهیز از مظاهر غرب‌زدگی و تلاش برای تحقق رسالت جهانی اسلام، در بیانات این بزرگان به‌وضوح دیده می‌شود (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۶۸/۲/۱۸؛ امام خمینی (ره)، ۱۳۶۵/۳/۱۹). رهبران انقلاب اسلامی، بر ضرورت توجه عمیق به «اسلامی‌سازی» واقعی دانشگاه‌ها تأکید دارند؛ اسلامی‌سازی‌ای که نه فقط در نام، بلکه در محتوا، رفتار اساتید، محیط علمی، برنامه‌ریزی درسی و تربیت معنوی دانشجویان متجلی گردد. در این راستا، اقدامات نمادین نظیر برگزاری مراسم دینی، اگر فاقد عمق معرفتی و التزام عملی باشد، کفایت نمی‌کند. مسئولیت دانشگاه آزاد اسلامی، تربیت نسلی از انسان‌های متعهد، متخصص و وفادار به ارزش‌های اسلامی است که بتوانند آینده کشور را در پرتو آرمان‌های انقلاب اسلامی رقم زنند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۰/۶/۱۲؛ ۱۳۶۵/۱۰/۲۰؛ ۱۳۷۴/۸/۲۹).

۳- روش‌شناسی

این پژوهش از نظر هدف، یک تحقیق بنیادی محسوب می‌شود؛ زیرا در پی تولید و توسعه دانش در حوزه مفهومی نقش دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی و فرهنگی کشور بر اساس گفتمان انقلاب

اسلامی است. از نظر شیوه گردآوری داده‌ها، این تحقیق کیفی است و از روش تحلیل مضمون برای استخراج مفاهیم کلیدی بهره گرفته شده است. دلیل انتخاب این روش آن است که تحلیل مضمون امکان می‌دهد تا با تمرکز بر محتوای سخنرانی‌های امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، مضامین پنهان و آشکار مرتبط با دانشگاه آزاد اسلامی در زمینه‌های علمی و فرهنگی شناسایی و طبقه‌بندی شود. این روش به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا به‌جای کمی‌سازی مفاهیم، به تفسیر عمیق‌تر و معنایی آن‌ها بپردازد. ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش، مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی از متن ۱۵ سخنرانی منتخب از

م	ض	امیر	ن	ا	ص	ل	ی
منابع							
مضامین فرعی							
کدهای اولیه							
منابع							
عدالت آموزشی و گسترش مردمی آموزش عالی							
گسترش فرصت‌های آموزشی برای اقشار محروم							
نقش دانشگاه آزاد در تحقق عدالت آموزشی با تمرکز بر اقشار محروم و مردم‌سازی علم							
استقبال عمومی و گسترش جغرافیایی دانشگاه							
گسترش آموزش عالی بومی							
مردم‌محوری در حکمرانی علمی							
ماهیت انقلابی و مردمی دانشگاه آزاد							
مردم‌محوری در ساختار حکمرانی							
کاهش بار دولت در آموزش عالی							
تقد شهریه‌محوری و دفاع از کارکرد اجتماعی دانشگاه							
دفاع از عدالت نسبی در برابر انتقاد از شهریه‌محوری							

تأکید بر ابعاد گسترده خدمات آموزشی دانشگاه

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)

استقلال علمی و خودکفایی
فرهنگی

مقابله با سلطه فرهنگی و نفوذ بیگانگان

امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)	تمایز میان فناوری مفید و مخرب
امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)	مقابله با نفوذ فرهنگی بیگانه
امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)	القاءات فرهنگی غرب‌محور به دانشجویان
امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)	تفکیک علم از سلطه فرهنگی
امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)، امام خمینی (ره) (۱۳۶۴/۴/۲۴)	ضرورت استقلال هویتی در بهره‌گیری از فناوری

اعتماد به توان داخلی

امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)	بی‌اعتمادی به قدرت‌های بیگانه
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۷/۲/۱۸)	تکیه بر نیروی انسانی داخلی، شرط توسعه
امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)	کفایت علمی داخلی در حوزه‌های نرم‌افزاری
امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)	اعتماد به نفس ملی در حوزه فناوری
امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)	خوداتکایی در مدیریت علمی و فرهنگی

استقلال علمی هدفمند

امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)	انتخاب هدفمند کشور مقصد برای آموزش
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۱/۲۲)	عقب‌ماندگی علمی و ضرورت جبران آن
امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)، امام خمینی (ره) (۱۳۶۴/۴/۲۴)	ضرورت استقلال و خودکفایی علمی در برابر وابستگی و نفوذ فرهنگی بیگانگان

تحول ساختاری و ارتقاء
کیفیت علمی

پاسخ به نیازهای منطقه‌ای و ارتقاء کیفی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۱۰/۲۰)	گسترش بر مبنای نیاز منطقه‌ای
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)	گسترش کمی در تعداد رشته‌ها و دانشجویان
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۱۰/۲۰)	لزوم ارتقاء کیفیت آموزشی با تمرکز بر استانداردها، دغدغه نخبگان و
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۷/۹/۲۶)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۳/۲/۲۶)	مشارکت اعضای هیئت علمی
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۴/۸/۲۹)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۶/۱۲)	چالش‌های زیرساختی، تجهیزاتی و کیفی دانشگاه آزاد
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۷/۹/۲۶)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۱۰/۲۰)	
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۷/۱۲/۴)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۷/۱۲/۴)	

اصلاح ساختار دانشگاهی

تقویت نظام آموزشی داخلی

امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)

آزادی از بوروکراسی و مقررات زائد آموزشی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۱۰/۲۰)

لزوم برنامه‌ریزی راهبردی و پایبندی به قانون

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۷/۲/۱۸)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۳/۲/۲۶)

تمایز در نقش دانشگاه آزاد و دانشگاه دولتی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۷/۹/۲۶)

اسلامی‌سازی علم و تربیت

فرهنگی در دانشگاه آزاد

تربیت اخلاقی و دینی دانشجویان

اسلامی‌سازی آموزش عالی با تأکید بر تربیت علمی، دینی و اخلاقی

دانشجویان

انتظارات جامعه از دانشگاه‌ها: تربیت اخلاقی و علمی

امام خمینی (ره) (۱۳۶۴/۴/۲۴)

مقام معظم رهبری (۱۳۷۳/۲/۲۶)

امام خمینی (ره) (۱۳۶۴/۴/۲۴)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۳/۲/۲۶)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۳/۲/۲۶)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۳/۲/۲۶)

تقویت حجاب در محیط دانشگاه

حفظ کرامت و عزت دانشجویان متدین

مقابله با ابراز علنی ضد ارزشی در دانشگاه

ساخت علم در خدمت جامعه اسلامی

بنیان‌گذاری بر مبنای تفکر اسلامی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۱۰/۲۰)

ابزازی برای تربیت نیروی انسانی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۷/۲/۱۸)

رسالت هدفمند علم در خدمت جامعه اسلامی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۸/۲۸)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۴/۸/۲۹)

ترکیب علوم اسلامی و تجربی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۲/۳۰)

احیای علمی جهان با الگوی اسلامی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۸/۲۸)

نقش راهبردی دانشگاه آزاد

در نظام آموزشی و انقلابی

کشور

نقش مکمل و پیشران علمی نظام

نقش راهبردی دانشگاه آزاد در تحول علمی و فرهنگی نظام جمهوری

اسلامی

مکمل بودن دانشگاه آزاد در نظام آموزش عالی

استمرار و توسعه جریان علمی در دوران جنگ

موفقیت و برکت در روند پیشرفت دانشگاه آزاد

تأکید بر استمرار و توسعه موفقیت‌آمیز دانشگاه

امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)

رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)

رهبری (۱۳۷۴/۸/۲۹)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۲/۳۰)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۱۰/۲۰)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۲/۳۰)

مشروعیت و حمایت سیاسی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)	مشروعیت دینی و حمایت سیاسی از دانشگاه آزاد
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۱۰/۲۰)	لزوم نگاه مثبت به نهادهای نوظهور انقلابی
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)	حجم بالای سرمایه‌گذاری در آموزش
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۸/۲/۱۸)	جهت‌گیری انقلابی
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۱/۲۲)	تأکید بر همکاری با دانشگاه‌های دولتی
امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)	توصیف از دانشگاه آزاد به عنوان یک پدیده ملی مهم
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۷/۱۲/۴)	ضرورت اصلاحات در ساختار دانشگاه آزاد

مسئولیت‌پذیری، پاسخگویی و اصلاح‌پذیری نهادی

	پاسخگویی به جامعه و حاکمیت
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۱۰/۲۰)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۳/۲/۲۶)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۷/۲۱)	پذیرش نقد و پاسخگویی سازنده برای اصلاح عملکرد دانشگاه
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	پرهیز از تضعیف ارکان نظام
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۷/۲۱)	توجه به حل مشکلات دانشگاهی در سطوح مسئولین
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۱/۲۲)	لزوم اجرایی کردن تصمیمات

رویکرد مشارکی در حکمرانی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۲/۳۰)	ضرورت مشارکت همه‌جانبه در توسعه دانشگاه
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۴/۸/۲۹)	لزوم یکپارچگی و تمرکز نیروها
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۷/۲۱)	تأکید بر بحث در مجامع تخصصی
امام خمینی (ره) (۱۳۶۴/۴/۲۴)، بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)	دعوت به همکاری حاکمیتی برای توسعه دانشگاه
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۷/۱۲/۴)	عدم مداخله رهبری در سیاست‌گذاری دانشگاه آزاد

تحول علوم انسانی و نوآوری آموزشی

	نوگرایی و مسئله‌محوری علمی
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۱۰/۲۰)	پاسخگویی به نیازهای واقعی جامعه
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۲/۳۰)	ضرورت نوآوری در علوم انسانی و روش‌های آموزشی
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)	پاسخ به نیازهای علمی و تخصصی جامعه انقلابی
	گسترش تنوع و ظرفیت‌سازی علمی
بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۲/۳۰)	تنوع در موضوعات و شاخه‌های علمی

استفاده حداکثری از ظرفیت ملی

دعوت به حمایت فرهنگی و اجتماعی از دانشگاه

اخلاق علمی و فرهنگی

فضای علمی متعهدانه و اخلاق‌مدار

ثمره تلاش جمعی مخلصانه

اولویت همت انسانی در تحقق اهداف دانشگاهی

تأکید بر آزاداندیشی

بیماری مدرک‌گرایی

تقد به گرایش‌های سیاسی در مسائل علمی

معیارمند بودن گردهمایی‌های علمی

تأکید بر عمل‌گرایی و اجتناب از حرف‌های صرف

ارزشمندی مشارکت فکری جمعی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۷/۲/۱۸)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۵/۳/۹)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۷/۲/۱۸)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۴/۸/۲۹)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۱/۲۲)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۸/۲۸)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۱/۲۲)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۴/۸/۲۹)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۱/۲۲)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۴/۸/۲۹)

ارتباط علم، دین و هویت

ملی

هویت دینی در آموزش و پیشرفت

نقش ایمان دینی در استقامت ملی

دانش هدیه الهی

تقویت پیوند و تعامل علمی و فرهنگی میان حوزه و دانشگاه

بومی‌سازی نظام آموزش و فرهنگ

نقش دانشگاه‌ها و حوزه‌ها در پیشرفت علمی

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۷۳/۲/۲۶)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۸/۲۸)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۸/۲۴)، امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)، امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۲/۳۰)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۲/۳۰)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۸۴/۱/۲۲)

مقابله با تهدیدات فرهنگی

هشدار نسبت به جذب فرهنگی جوانان توسط بیگانگان

دشمنی جهانی با اسلام

ایجاد امید فرهنگی در جامعه اسلامی

تأکید بر غنای فرهنگی ایران

آرمان مرکزیت علمی ایران در جهان

تقویت روحیه استقلال و خودباوری در جوانان

امام خمینی (ره) (۱۳۶۴/۴/۲۴)

امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)

بیانات مقام معظم رهبری (۱۳۶۲/۲/۳۰)

امام خمینی (ره) (۱۳۶۲/۸/۲۴)

امام خمینی (ره) (۱۳۶۴/۴/۲۴)

امام خمینی (ره) (۱۳۶۴/۴/۲۴)

وحدت ملی، انسجام

اجتماعی و نقش دانشگاه

نقش دانشگاه در همبستگی ملی

امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	وحدت به عنوان شرط حفظ اسلام
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	اهمیت وحدت و همدلی
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	هشدار نسبت به عوامل تفرقه‌افکن
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	حمایت مردمی از نظام
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	رابطه دو سویه ملت و دولت
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	تبیین ریشه اختلافات محلی
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	قدرت ملت متحد

نقش نخبگان در خودسازی اجتماعی

امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	خودسازی به عنوان شرط تحول اجتماعی
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	خطر ازرواطلی در مسئولیت‌پذیری اجتماعی
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	انسجام نیروهای نظامی و مردمی
امام خمینی (ره) (۱۳۶۷/۸/۲۴)	پایداری نهادهای دینی در برابر استبداد
امام خمینی (ره) (۱۳۶۵/۳/۱۹)	وظیفه دینی روحانیون در پاسداری از اسلام

امامین انقلاب اسلامی است که در آن‌ها به مفاهیم دانشگاه، علم، فرهنگ، و دانشگاه آزاد اسلامی اشاره شده است. متن سخنرانی‌ها بر اساس ساختاری مشخص تحلیل شده‌اند. در این فرایند، مضمون‌های اصلی و فرعی استخراج و کدگذاری گردیده‌اند. روایی ابزار از طریق اعتبارسنجی مفهومی و بازبینی مضامین توسط خبرگان گفتمان انقلاب اسلامی تأمین شده است. از آنجا که ابزار پژوهش مبتنی بر تحلیل متون رسمی و معتبر است، مسئله پایایی با استفاده از کدگذاری تکرارشونده توسط پژوهشگر و بازبینی هم‌کد مورد توجه قرار گرفته است. جامعه پژوهش شامل کلیه سخنرانی‌های امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری درباره دانشگاه، علم، فرهنگ و دانشگاه آزاد اسلامی است و نمونه مورد بررسی شامل ۱۵ سخنرانی منتخب است که به صورت هدفمند و بر اساس معیارهای محتوایی مرتبط با موضوع تحقیق انتخاب شده‌اند. تحلیل مضمون در این پژوهش بر اساس مراحل شش‌گانه براون و کلارک (۲۰۰۶) شامل آشنایی با داده‌ها، تولید کدهای اولیه، جستجوی مضامین، بازبینی مضامین، تعریف و نام‌گذاری مضامین و نگارش گزارش انجام شده است. برای کدگذاری و تحلیل داده‌های از نرم افزار MAXQDA استفاده شد. این روش به دلیل توانایی در شناسایی الگوهای معنادار در داده‌های متنی،

به‌عنوان روشی مناسب برای پاسخ به سؤال تحقیق انتخاب شده است.

۴- یافته‌های تحقیق

تحلیل بیانات امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری درباره دانشگاه آزاد اسلامی و نقش آن در نظام علمی و فرهنگی کشور، به استخراج ۱۰ مضمون اصلی، ۲۱ مضمون فرعی و ۹۹ کد اولیه منجر شد. جدول ۱ ساختار یافته‌های پژوهش را نشان می‌دهد:

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دانشگاه آزاد اسلامی در منظومه فکری امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، نه تنها نهادی آموزشی، بلکه سازوکاری فرهنگی، اجتماعی و انقلابی تلقی می‌شود که نقش بنیادینی در گسترش عدالت آموزشی، استقلال علمی، اسلامی‌سازی آموزش عالی، و تحول ساختاری نظام علمی کشور ایفا می‌کند. شکل ۱ نمای تصویری از نقش دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی، فرهنگی و انقلابی کشور بر اساس بیانات امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری را نشان می‌دهد.

شکل ۱- نقش دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی، فرهنگی و انقلابی کشور بر اساس بیانات امام

خمینی (ره) و مقام معظم رهبری

۱. عدالت آموزشی و گسترش مردمی آموزش عالی

یکی از مهم‌ترین کارکردهای دانشگاه آزاد اسلامی از منظر امامین انقلاب، ایفای نقش در تحقق عدالت آموزشی است. تأسیس این دانشگاه، در پاسخ به خلأها و محرومیت‌های تاریخی در دسترسی اقشار مختلف به آموزش عالی صورت گرفت. مطابق با بیانات مقام معظم رهبری، دانشگاه آزاد توانسته است آموزش عالی را به شهرها و مناطق دورافتاده و محروم برساند، به گونه‌ای که «شهرهایی بودند که هرگز خواب این را هم نمی‌دیدند که یک روزی دانشگاهی در آنجا به وجود بیاید» (۱۳۷۳/۲/۲۶). این بیانات، مؤید نقش دانشگاه در توزیع فضایی متوازن آموزش عالی است. همچنین، گسترش سریع و استقبال مردمی، دانشگاه آزاد را به نهادی مردمی در حکمرانی علمی تبدیل کرده است. رهبری این دانشگاه را «دانشگاهی مردمی و اسلامی» توصیف کرده‌اند که با سرمایه‌های علمی مردمی اداره می‌شود (۱۳۹۲/۲/۳۰). این ویژگی نه تنها موجب کاهش بار دولت در تأمین منابع آموزش عالی شده، بلکه مدلی از مردمی‌سازی علم را نیز رقم زده است. اگرچه انتقاداتی نسبت به شهریه‌محور بودن دانشگاه مطرح بوده، رهبر انقلاب ضمن پذیرش این دغدغه، بر «عدالت نسبی» و کارکرد اجتماعی گسترده آن دفاع کرده‌اند؛ زیرا این دانشگاه علی‌رغم شهریه‌محوری، زمینه‌ساز تحصیل میلیون‌ها جوان شده است.

۲. استقلال علمی و خودکفایی فرهنگی

یکی دیگر از مؤلفه‌های کلیدی در بیانات امامین انقلاب درباره دانشگاه آزاد، نقش آن در تقویت استقلال علمی و مقابله با سلطه فرهنگی بیگانگان است. امام خمینی (ره) در این زمینه هشدار داده‌اند که بهره‌گیری از علم و صنعت غربی نباید منجر به «وابستگی هویتی» شود؛ بلکه باید با حفظ هویت اسلامی انجام گیرد (۱۳۶۲/۷/۲۴). این نگاه، دانشگاه آزاد را موظف می‌سازد تا علمی بومی شده، متکی بر هویت اسلامی و ایرانی تولید کند. رهبر انقلاب نیز بر ضرورت «تفکیک علم از سلطه فرهنگی» تأکید داشته و فرموده‌اند که «کشورهایی که خواستند مستقل باشند، جز با اتکاء بر نیروی انسانی داخلی نتوانستند» (۱۳۶۸/۲/۱۸). دانشگاه آزاد با تربیت نیروی انسانی در مقیاس ملی، سهم مهمی در تحقق این خودکفایی داشته است. همچنین در بیانات ایشان، از عقب‌ماندگی علمی به‌عنوان یکی از دلایل اصلی ضعف ملی یاد شده و بر لزوم جبران آن با افزایش توان داخلی تأکید شده است (۱۳۸۴/۱/۲۲). از این رو دانشگاه آزاد به عنوان نهادی مکمل در کنار دانشگاه‌های دولتی، نقش مهمی در کاهش این عقب‌ماندگی دارد و باید در مسیر ارتقاء قدرت علمی گام بردارد.

۳. تحول ساختاری و ارتقاء کیفیت علمی

گسترش دانشگاه آزاد بر اساس نیازهای منطقه‌ای، توسعه رشته‌ها، و افزایش ظرفیت پذیرش، از شاخص‌های موفقیت این نهاد به شمار می‌رود. با این حال، رهبر معظم انقلاب بر این نکته تأکید دارند که رشد کمی بدون ارتقاء کیفی نمی‌تواند به تحول علمی منجر شود. ایشان بیان می‌دارند که گزینش دانشجویان باید با «شرایط اخلاقی، فکری و صلاحیت‌های» لازم همراه باشد (۱۳۶۵/۳/۹)، که نشان‌دهنده حساسیت نسبت به کیفیت نیروی انسانی ورودی به دانشگاه است. از سوی دیگر، تفاوت در امکانات و زیرساخت‌های آموزشی دانشگاه آزاد نسبت به دانشگاه‌های دولتی، از چالش‌هایی است که می‌تواند تبعات ناخواسته‌ای داشته باشد (۱۳۷۷/۱۲/۴). این مسئله ضرورت اصلاح ساختار، تقویت استانداردهای کیفی، و برنامه‌ریزی راهبردی را برجسته می‌کند. دانشگاه آزاد، با برخورداری از آزادی نسبی در مقایسه با دانشگاه‌های دولتی، این ظرفیت را دارد که با عبور از بوروکراسی‌های زائد و تمرکز بر نخبگان علمی، نقشی پیشرو در تحول نظام آموزش عالی ایفا کند.

۴. اسلامی‌سازی علم و تربیت فرهنگی در دانشگاه آزاد

یکی از محورهای بنیادین در دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری درباره دانشگاه آزاد اسلامی، تأکید بر اسلامی‌سازی علم و تربیت فرهنگی در محیط دانشگاهی است. در این چارچوب، دانشگاه نه صرفاً محل آموزش تخصصی بلکه نهاد تربیتی و ارزشی تلقی می‌شود که مسئولیت پرورش انسان‌هایی دین‌باور، اخلاق‌مدار و توانمند را بر عهده دارد. تأکید مقام معظم رهبری بر اینکه «اسم دانشگاه شما "دانشگاه آزاد اسلامی" است؛ یعنی بایستی مسئله اسلامی شدن دانشگاه از لحاظ جهت‌گیری و کارهای عمده مورد نظر باشد» (۱۳۸۰/۶/۱۲)، نشان‌دهنده اهمیت رویکرد فرهنگی و دینی در سیاست‌گذاری دانشگاه است.

از این منظر، اسلامی‌سازی علم به معنای تلفیق عقلانیت علمی با مبانی دینی و انقلابی است؛ به گونه‌ای که دانش، در خدمت جامعه اسلامی و در راستای تحقق تمدن اسلامی قرار گیرد. همچنین، نهاد دانشگاه باید با مقابله با ابراز علنی رفتارهای ضد ارزشی و صیانت از حریم اخلاقی و معنوی دانشجویان متدین، زمینه‌ساز تربیت نیروی انسانی مؤمن، هوشمند و کارآمد گردد.

۵. نقش راهبردی دانشگاه آزاد در نظام آموزشی و انقلابی کشور

دانشگاه آزاد اسلامی در منظومه فکری رهبران انقلاب اسلامی به‌عنوان یکی از ارکان تحول‌ساز و مکمل در نظام آموزش عالی جمهوری اسلامی معرفی می‌شود. مقام معظم رهبری با تأکید بر جایگاه ویژه این دانشگاه در تکمیل چرخه آموزش عالی، آن را نهادی معرفی می‌کند که با جذب گسترده نیروهای مردمی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های متنوع، «در کنار دانشگاه‌های کشور که با ضوابط و مقررات خاص خود اداره می‌شوند»، می‌تواند در ارتقای علمی و فرهنگی نقش ایفا کند (۱۳۶۲/۲/۳۰). تأسیس دانشگاه آزاد نه تنها پاسخ به نیازهای آموزشی کشور در دوران جنگ و کمبود ظرفیت‌های رسمی بود، بلکه حرکتی راهبردی برای گسترش آموزش در مسیر انقلاب محسوب می‌شود. تأیید این نهاد از سوی امام خمینی (ره) نیز، مشروعیت سیاسی و دینی دانشگاه را تثبیت کرد و آن را به یکی از نهادهای ملی با سرمایه‌گذاری وسیع و جهت‌گیری انقلابی تبدیل نمود. رهبری بارها بر «ضرورت استمرار و توسعه موفقیت‌آمیز دانشگاه» و همچنین اصلاح ساختاری آن در راستای حفظ مأموریت‌های راهبردی‌اش تأکید کرده‌اند.

۶. مسئولیت‌پذیری، پاسخگویی و اصلاح‌پذیری نهادی

در بیانات رهبر انقلاب، پاسخگویی نهادی و اصلاح‌پذیری دانشگاه آزاد به‌عنوان یکی از معیارهای کارآمدی این نهاد مورد تأکید قرار گرفته است. رهبری خواستار آن هستند که دانشگاه به نقدهای مشفقانه توجه کند و خود را نسبت به جامعه و نظام پاسخگو بداند: «دانشگاه شما هم به کمبودهای خود، به عیوب خود، به نقاط آسیب‌پذیر خود... پی برد» (۱۳۷۳/۲/۲۶). از سوی دیگر، دانشگاه آزاد به‌عنوان یک نهاد عمومی غیردولتی باید در حکمرانی علمی و فرهنگی خود، رویکرد مشارکتی و همکاری با نهادهای حاکمیتی را اتخاذ کند. رهبر انقلاب ضمن دعوت به همکاری تخصصی با نهادهای حاکمیتی، تأکید دارند که در سیاست‌گذاری دانشگاه مداخله‌ای ندارند اما انتظار دارند که دانشگاه با دوری از بوروکراسی و تمرکز بر کارآمدی، مسیر اصلاح و ارتقاء را به‌طور مستمر دنبال کند.

۷. تحول علوم انسانی و نوآوری آموزشی

یکی از دغدغه‌های اساسی در نظام علم‌محور اسلامی، ضرورت تحول علوم انسانی بر اساس مبانی بومی و اسلامی است. از دیدگاه مقام معظم رهبری، دانشگاه آزاد اسلامی می‌تواند نقش فعالی در این عرصه ایفا کند. ایشان با اشاره به نیازمحور بودن نظام علمی دانشگاه آزاد تصریح می‌کنند: «این دانشگاه در حقیقت بر مبنای نیاز اقدام می‌کند» (۱۳۶۵/۱۰/۲۰).

تحول در علوم انسانی به معنای بازتعریف مفاهیم، نظریه‌ها و روش‌ها در چارچوب گفتمان اسلامی است و دانشگاه آزاد اسلامی باید با استفاده حداکثری از ظرفیت‌های بومی و نخبگان داخلی، در این مسیر پیشناز باشد. همچنین، نوآوری در روش‌های آموزشی و توسعه رشته‌های علمی متناسب با نیازهای جامعه انقلابی از دیگر الزامات تحقق این تحول به شمار می‌رود.

۸. اخلاق علمی و فرهنگی در دانشگاه آزاد اسلامی

یکی از ارکان اساسی نهاد علم در دیدگاه رهبران انقلاب اسلامی، اخلاق علمی و فرهنگی است. محیط دانشگاهی صرفاً محل انتقال دانش نیست، بلکه باید فضای پرورش تعهد، صداقت، فروتنی علمی، و معنویت باشد. رهبر معظم انقلاب بارها تأکید کرده‌اند که فعالیت‌های علمی باید با معیارهای اخلاقی و انسانی همراه باشد و از ابزار شدن علم در مسیر منافع شخصی، سیاسی یا اقتصادی اجتناب شود. در همین راستا، ایشان به «مدرک‌گرایی» به‌عنوان یک آفت بزرگ اشاره می‌کنند که منجر به تقلیل شأن علم به وسیله‌ای برای کسب معاش یا تفاخر می‌شود (۱۳۶۲/۸/۲۸). از این منظر، دانشگاه آزاد باید پیشگام در فرهنگ‌سازی برای اخلاق علمی و مقابله با پدیده‌هایی نظیر مدرک‌گرایی، سیاسی‌کاری علمی، و ارائه علم غیرکاربردی باشد. رهبر انقلاب، ثمره تلاش جمعی مخلصانه را مقدمه پیشرفت علمی دانسته و بر هم‌اندیشی، آزاداندیشی و عمل‌گرایی در تولید دانش تأکید می‌کنند؛ فضایی که در آن، گردهمایی‌های علمی بر اساس معیارهای اصیل علمی و نه گرایش‌های جناحی و نمایشی سامان می‌یابد.

۹. ارتباط علم، دین و هویت ملی

در گفتمان رهبران انقلاب اسلامی، علم در جدایی از دین و هویت ملی نه تنها ناقص، بلکه بی‌ثمر تلقی می‌شود. تأکید بر هویت دینی در آموزش و پیوند آن با استقامت ملی بیانگر آن است که دین، محور انسجام‌بخش و روح‌بخش به دانش است. رهبران انقلاب بر این باورند که علم، هدیه‌ای الهی است که باید در مسیر رشد انسانی و شکوفایی تمدنی قرار گیرد. دانشگاه آزاد اسلامی به‌عنوان نهادی میان‌حوزه و دانشگاه، ظرفیت منحصر به فردی برای تقویت پیوند میان علم دینی و آموزش دانشگاهی دارد (۱۳۶۲/۲/۳۰). این پیوند نه تنها موجب بومی‌سازی نظام آموزش و فرهنگ می‌شود، بلکه بستری برای مقابله با تهدیدات فرهنگی و استحاله فرهنگی جوانان توسط نظام سلطه فراهم می‌سازد. آرمان مرکزیت علمی ایران در جهان، چنان‌که امام خمینی (ره) بدان اشاره کرده‌اند (۱۳۶۴/۴/۲۴)، زمانی تحقق می‌یابد

که دانشگاه‌ها در پرتو هویت دینی، استقلال علمی و خودباوری حرکت کنند.

۱۰. وحدت ملی، انسجام اجتماعی و نقش دانشگاه

نقش دانشگاه در ایجاد انسجام اجتماعی و وحدت ملی، یکی از مهم‌ترین کارکردهای فرهنگی آن از منظر رهبران انقلاب اسلامی است. دانشگاه آزاد اسلامی با گسترده‌گی جغرافیایی و تنوع دانشجویی خود، می‌تواند بستر همگرایی فرهنگی و اجتماعی در سطح ملی باشد. تأکید امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری بر اهمیت وحدت و هشدار نسبت به تفرقه‌افکنی، نشانه‌ای از نگرانی ایشان از نفوذ عوامل مخرب در محیط‌های علمی است. رهبران انقلاب، قدرت ملت متحد را عامل شکست‌ناپذیری در برابر دشمنان دانسته‌اند (۱۳۶۵/۳/۱۹) و دانشگاه را نهادی می‌دانند که می‌تواند نقش مهمی در ارتقاء خودآگاهی جمعی، تقویت سرمایه اجتماعی، و تربیت نخبگان مسئولیت‌پذیر ایفا کند. از این رو، دانشگاه آزاد باید در پرورش نخبگان مؤمن و اخلاق‌مدار، که خودسازی را مقدمه تحول اجتماعی می‌دانند، پیشگام باشد و با ایجاد پیوند میان حوزه و دانشگاه، از پویایی علمی و دینی کشور حمایت کند (۱۳۶۲/۸/۲۴).

۵- بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادات

یافته‌های پژوهش حاضر بر پایه تحلیل محتوای بیانات امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری درباره دانشگاه آزاد اسلامی، ابعاد گوناگون نقش این دانشگاه را در نظام علمی و فرهنگی کشور تبیین می‌نماید. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که دانشگاه آزاد اسلامی از منظر امامین انقلاب نه تنها یک نهاد آموزشی، بلکه پدیده‌ای راهبردی، مردمی، و تأثیرگذار در فرآیند تحقق اهداف انقلاب اسلامی در حوزه علم و فرهنگ تلقی شده است.

یکی از اصلی‌ترین محورهای شناسایی شده، عدالت آموزشی و گسترش مردمی آموزش عالی است. تأکید امامین انقلاب بر ضرورت ایجاد فرصت برابر آموزشی برای اقشار مختلف، به‌ویژه محرومان، گویای رسالت اجتماعی دانشگاه آزاد در مردمی‌سازی علم و دانش است. توسعه جغرافیایی دانشگاه، استقبال عمومی و بومی‌سازی آموزش عالی، همگی نشانه‌هایی از ایفای نقش دانشگاه آزاد در تقویت عدالت آموزشی هستند. همچنین تأکید بر مردم‌محوری در ساختار حکمرانی این نهاد، آن را از سایر دانشگاه‌های دولتی متمایز ساخته و در مسیر کاهش وابستگی دولت به منابع عمومی برای گسترش

آموزش عالی مؤثر بوده است. در همین راستا، نقد رویکرد شهریه‌محور نیز از سوی مقام معظم رهبری مطرح شده، اما در کنار آن بر نقش اجتماعی گسترده دانشگاه و خدمات آموزشی آن تأکید شده است، به گونه‌ای که شهریه، مانعی برای محرومان در مسیر تحصیل نگردد. در بُعد استقلال علمی و خودکفایی فرهنگی، یافته‌ها بیانگر آن است که دانشگاه آزاد اسلامی از سوی امام خمینی (ره) به عنوان یکی از ابزارهای مقابله با سلطه فرهنگی بیگانگان و جایگاه تحقق استقلال هویتی در عرصه علم و فناوری شناخته شده است. بیانات ایشان در خصوص تمایز علم مفید و علم وابسته، گویای درک عمیق نسبت به پیچیدگی‌های انتقال فناوری و تأثیرات فرهنگی آن است. اعتماد به توان داخلی، تکیه بر نیروهای انسانی و خودباوری علمی از دیگر عناصر کلیدی این محور است که در اندیشه رهبری انقلاب تجلی یافته و دانشگاه آزاد را به عنوان بستری برای پرورش توان داخلی مطرح می‌سازد.

تحول ساختاری و ارتقاء کیفیت علمی نیز یکی دیگر از محورهای بنیادین در گفتمان امامین انقلاب درباره دانشگاه آزاد اسلامی است. توسعه منطقه‌ای، افزایش تعداد رشته‌ها و دانشجویان، و در عین حال تأکید جدی بر ارتقاء کیفیت علمی، ضرورت پاسخگویی دانشگاه به نیازهای علمی کشور را نشان می‌دهد. بیانات مکرر رهبر انقلاب درباره اهمیت کیفیت آموزش، استانداردسازی، مشارکت اعضای هیئت علمی و لزوم اصلاحات زیرساختی و ساختاری، بیانگر رویکرد راهبردی نسبت به توسعه علمی این نهاد است. از دیدگاه ایشان، دانشگاه آزاد باید از بوروکراسی مفرط پرهیز کرده و با تکیه بر برنامه‌ریزی راهبردی، به الگویی نوین در مدیریت آموزش عالی بدل گردد. در بخش اسلامی‌سازی علم و تربیت فرهنگی در دانشگاه آزاد، تأکید ویژه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری بر تربیت اخلاقی و دینی دانشجویان، حاکی از نگرش جامع ایشان به ماهیت دانشگاه به مثابه نهاد تربیتی و فرهنگی است. اسلامی‌سازی آموزش عالی، ترکیب علوم اسلامی و تجربی، تقویت حجاب، حفظ کرامت دانشجویان متدین و مقابله با مظاهر ضد ارزشی، شاخص‌هایی از تلاش برای نهادینه‌سازی هویت اسلامی در فضای علمی کشور هستند. به علاوه، رهبری معظم انقلاب بر رسالت هدفمند علم در خدمت جامعه اسلامی تأکید داشته‌اند و دانشگاه آزاد را بستری برای پرورش انسان‌های متعهد و انقلابی می‌دانند.

در محور نقش راهبردی دانشگاه آزاد در نظام آموزشی و انقلابی کشور، این نهاد به عنوان مکمل نظام آموزش عالی و موتور پیشران علمی کشور در دوران جنگ و پس از آن توصیف شده است. موفقیت و

توسعه دانشگاه، از نگاه امامین انقلاب، نه تنها محصول برنامه‌ریزی، بلکه حاصل توکل، مردمی‌سازی و جهت‌گیری انقلابی است. تأکید بر حمایت سیاسی، مشروعیت دینی، و سرمایه‌گذاری گسترده در آموزش، همگی نشان‌دهنده اهمیت راهبردی این نهاد در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی است. در نهایت، مسئولیت‌پذیری، پاسخگویی و اصلاح‌پذیری نهادی از دیدگاه مقام معظم رهبری، وجه تمایز دانشگاه آزاد اسلامی با سایر نهادهای آموزشی است. تأکید بر پاسخگویی در برابر جامعه و حاکمیت، پذیرش نقد، پرهیز از تضعیف ارکان نظام و آمادگی برای اصلاحات مستمر، مؤید آن است که دانشگاه آزاد نه صرفاً یک نهاد علمی، بلکه بخشی از نظام اسلامی است که باید در مسیر تعالی و تحول ملووم حرکت کند.

بر اساس مجموع این یافته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که دانشگاه آزاد اسلامی در منظومه فکری امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، یک نهاد راهبردی، مردمی، فرهنگی و علمی است که باید با حفظ اصول انقلابی، استقلال علمی، مردمی‌بودن و پایبندی به مبانی اسلامی، در مسیر تحقق اهداف کلان نظام جمهوری اسلامی حرکت کند. این دانشگاه با تکیه بر سرمایه اجتماعی خود، می‌تواند در شکل‌دهی به تمدن نوین اسلامی، نقشی تعیین‌کننده ایفا کند.

با توجه به یافته‌های تحقیق حاضر، چندین پیشنهاد کلان به‌منظور ارتقای نقش دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی و فرهنگی کشور، متناسب با دیدگاه‌های امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، قابل ارائه است. نخست، دانشگاه آزاد اسلامی می‌بایست با حفظ و تقویت رویکرد عدالت‌محور خود، به‌ویژه در فراهم‌سازی فرصت‌های آموزشی برای اقشار محروم و مناطق کمتر برخوردار، به مردمی‌سازی آموزش عالی استمرار بخشد. در این راستا، توسعه جغرافیایی هدفمند دانشگاه بر اساس نیازهای منطقه‌ای و تقویت ساختار بومی آموزش عالی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. دوم، تقویت استقلال علمی و خودکفایی فرهنگی دانشگاه ضرورت دارد. این امر از طریق تکیه بر توان داخلی، اعتماد به نفس علمی، و مرزبندی میان بهره‌گیری از فناوری مفید و مقابله با نفوذ فرهنگی بیگانه محقق می‌شود. دانشگاه آزاد اسلامی باید ضمن ارتقاء کیفیت آموزشی، در جهت تحقق استقلال هویتی و علمی کشور نقش‌آفرینی مؤثرتری ایفا کند. سوم، با توجه به چالش‌های زیرساختی، کیفی و ساختاری، بازنگری و اصلاح نظام مدیریتی و آموزشی دانشگاه امری ضروری است. اصلاح بوروکراسی، توسعه راهبردی رشته‌ها بر اساس نیازهای ملی و ارتقای سطح کیفی آموزش با بهره‌گیری از ظرفیت نخبگان و اعضای هیئت

علمی، باید در اولویت برنامه‌ریزی‌ها قرار گیرد. چهارم، اسلامی‌سازی آموزش عالی با تأکید بر تربیت اخلاقی و دینی دانشجویان، نیازمند برنامه‌های تربیتی هدفمند، حمایت از محیط‌های دینی و ارزشی، و تقویت پیوند میان علوم اسلامی و تجربی است. رسالت دانشگاه باید در جهت ساخت علم متناسب با نیازهای جامعه اسلامی و تربیت نیروهای متعهد بازتعریف شود. پنجم، به‌منظور تقویت نقش راهبردی دانشگاه آزاد اسلامی در نظام علمی و فرهنگی کشور، لازم است جایگاه این دانشگاه در سیاست‌گذاری کلان آموزش عالی بازشناسی شده و نقش مکمل، پیشران و تحول‌آفرین آن مورد حمایت جدی‌تر قرار گیرد. در این راستا، تعامل سازنده با دانشگاه‌های دولتی، نهادهای حاکمیتی و تقویت هم‌افزایی ملی ضروری است. در نهایت، دانشگاه آزاد اسلامی برای ایفای نقش مؤثر خود در تراز انقلاب اسلامی، باید مسئولیت‌پذیری نهادی، شفافیت عملکردی و پاسخگویی به جامعه و حاکمیت را در دستور کار قرار دهد. نقدپذیری سازنده، آمادگی برای اصلاحات ساختاری و بهره‌گیری از بازخوردهای نخبگان، از مهم‌ترین الزامات حرکت دانشگاه در مسیر تعالی و مأموریت‌گرایی خواهد بود.

فهرست منابع:

- امام انصاری، محمدرضا؛ فراهانی عزیزآبادی، فاطمه؛ صالحی امیری، سید رضا؛ و قدمی، محسن. (۱۳۹۹). شناسایی عوامل مؤثر بر تدوین راهبردهای تحول فرهنگی در خط مشی‌گذاری دانشگاه و راهکارهای اجرایی‌سازی آن (مورد مطالعه دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران). فصلنامه علمی مطالعات میان فرهنگی، ۱۵(۴۳)، ۱۳۳-۱۶۰.
- توحیدلو، اکبر. (۱۳۸۷). بررسی وضعیت فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن با رویکرد اسلامی. پژوهش اجتماعی، ۱(۱)، ۱۲۱-۱۵۴.
- صادق زاده، نازنین؛ ابراهیم‌پور، علیرضا؛ ربیعی، مهناز؛ و درمان، فائزه. (۱۴۰۰). تأثیر تحول فرهنگی مبتنی بر ارزش‌ها از طریق رهبری استراتژیک و مدیریت دانش بر عملکرد سازمانی در اعضای هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب. مجله توانمندسازی سرمایه انسانی، ۴(۱)، ۱۳-۲۸.
- صامت، علی رضا؛ طیبی، سید جمال‌الدین؛ و نوابخش، مهرداد. (۱۳۹۷). شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه مدیریت فرهنگی در دانشگاه آزاد اسلامی. فصلنامه علمی مطالعات میان فرهنگی، ۱۳(۳۵)، ۱۰۵-۱۳۳.
- فضل‌الهی، سیف‌اله؛ و معرفت، خرداد. (۱۳۹۰). توسعه تولیدات علمی دانشگاه‌ها و اولویت‌بندی

- رهیافت‌های فرهنگی و مدیریتی: بررسی دیدگاه اعضای هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم. معرفت، ۱۶۲، ۱۰۷-۱۲۴.
- قاید امینی هارونی، عباس؛ صادق زاده، نازنین؛ جعفری چالشتی، حسین؛ و ماهرانی برزانی، مجید. (۱۳۹۷). شناسایی موانع فرهنگی توسعه علمی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال. مطالعات رسانه‌ای، ۴۲(۱۳)، ۹۱-۱۰۹.
- قجری، سمیه. (۱۴۰۱). شناخت عوامل مؤثر بر ایجاد فرهنگ ایثار اجتماعی در دانشگاه آزاد اسلامی. شاهد اندیشه، ۳(۱)، ۲۱۹-۲۴۲.
- کاوسی، اسماعیل؛ و هاشمی، سید محمود. (۲۰۱۵). نقش مؤلفه‌های فرهنگی در استقرار مدیریت دانایی در دانشگاه آزاد اسلامی. مطالعات رسانه‌ای، ۲۴(۹)، ۱۷۵-۱۸۶.
- محقق، فاطمه؛ امام‌جمعه، فرهاد؛ موسویان، سید مرتضی؛ و درمان، فائزه. (۱۴۰۰). طراحی مدل ارتقای سواد فرهنگی در دانشگاه آزاد اسلامی (مورد مطالعه: واحد علوم و تحقیقات تهران). فصلنامه علمی مطالعات میان فرهنگی، ۱۶(۴۷)، ۹-۴۰.
- امام خمینی (ره) (۱۹ خرداد ۱۳۶۵)، سخنرانی در جمع مسئولان نظام در عید سعید فطر (مصادیق و مراتب شکرگزاری)
- امام خمینی (ره) (۲۴ آبان ۱۳۶۲)، سخنرانی [در جمع مسئولین دانشگاه آزاد (هوشیاری در برابر القانات فرهنگ بیگانه)]
- امام خمینی (ره)، (۲۴ تیر ۱۳۶۴)، بیانات [در جمع مسئولان دانشگاه آزاد اسلامی (اولویت در اصلاح دانشگاهها)]
- مقام معظم رهبری (۳۰ اردیبهشت ۱۳۶۲)، بیانات در خطبه نماز جمعه
- مقام معظم رهبری (۹ خرداد ۱۳۶۲)، بیانات در خطبه نماز جمعه
- مقام معظم رهبری (۲۸ آبان ۱۳۶۲)، بیانات در حسینیه‌ی ارشاد به مناسبت افتتاح دانشگاه آزاد اسلامی
- مقام معظم رهبری (۲۰ دی ۱۳۶۵)، بیانات در دیدار مسئولان دانشگاه آزاد اسلامی
- مقام معظم رهبری (۲۶ آذر ۱۳۶۷)، بیانات در جمع دانشجویان دانشگاه تهران و پاسخ به پرسش‌های حاضران به مناسبت نهمین سالگرد شهادت آیت‌الله محمد مفتح

مقام معظم رهبری (۱۸ اردیبهشت ۱۳۶۸)، بیانات در مراسم فارغ‌التحصیلی جمعی از دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی در حسینیه‌ی ارشاد

مقام معظم رهبری (۲۶ اردیبهشت ۱۳۷۳)، بیانات در دیدار رؤسای دانشگاه آزاد اسلامی

مقام معظم رهبری (۲۹ آبان ۱۳۷۴)، بیانات در دیدار جمعی از مسئولان دانشگاه آزاد اسلامی

مقام معظم رهبری (۴ اسفند ۱۳۷۷)، بیانات در دیدار سردبیران و نویسندگان نشریات دانشجویی کشور و پاسخ به پرسش‌های آنان

مقام معظم رهبری (۱۲ شهریور ۱۳۸۰)، بیانات در دیدار رئیس و مسئولان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

مقام معظم رهبری (۲۲ فروردین ۱۳۸۴)، بیانات در دیدار اعضای ستاد کنگره‌ی بین‌المللی جنبش نرم‌افزاری، تولید علم و آزاداندیشی

مقام معظم رهبری (۲۱ مهر ۱۳۸۴)، بیانات در دیدار اساتید و اعضای هیئت‌های علمی دانشگاه‌ها

Barnett, R. (۲۰۲۰). *The Philosophy of Higher Education: A Critical Introduction*. Routledge

Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (۲۰۰۰). The dynamics of innovation: From National Systems and "Mode ۲" to a Triple Helix of university-industry-government relations. *Research Policy*, ۲۹(۲), ۱۰۹-۱۲۳

Wissema, J. G. (۲۰۰۹). *Towards the Third Generation University: Managing the University in Transition*. Edward Elgar Publishing

Jongbloed, B., Enders, J., & Salerno, C. (۲۰۲۲). Higher education and its communities: Interconnections, interdependencies and a research agenda. *Higher Education Quarterly*, ۷۶(۱), ۱-۱۸

Marginson, S. (۲۰۱۶). *The Dream is Over: The Crisis of Clark Kerr's California Idea of Higher Education*. University of California Press

Davies, L., & Zajda, J. (۲۰۲۰). *Globalisation and the Role of the University in Civil Society*. Springer

van Manen, M. (۲۰۱۶). *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy* (۲nd ed.). Routledge.

